

Witold Rakowski*

Przemiany demograficzne ludności Torunia w latach 1946–2019

Demographic changes of the population in Toruń
from 1946 to 2019

Demografische Veränderungen von Toruń
in den Jahren 1946–2019

Streszczenie. Przedmiotem badań jest ludność Torunia i jej zmiany w latach 1946–2020. Celem opracowania jest przedstawienie zmieniającego się znaczenia przyrostu naturalnego i salda migracji w przyroście rzeczywistym ludności Torunia w poszczególnych podokresach. W opracowaniu wykazano, że wzrost liczby ludności Torunia występował do 1999 r. Od początku 1946 do 1990 r. łącznie przybyło w mieście 136 tys. osób, w tym z przyrostu naturalnego 59 tys. Od 2000 r. liczba mieszkańców Torunia malała głównie na skutek odpływu ludności. W połowie lat pięćdziesiątych współczynnik przyrostu naturalnego kształtował się w granicach 18%, a od 2018 r. jest ujemny. Dodatkowo saldo migracji bardzo wysokie w latach 1966–1981, od 2000 r. przekształciło się w ujemne. Zmalała płodność kobiet, w tym szczególnie w wieku 15–24 lat oraz dzietność i współczynnik reprodukcji brutto.

* Emerytowany profesor zwyczajny Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Za interesowania naukowe profesora koncentrują się wokół problemów demograficznych Polski i świata oraz warunków bytu ludności. ORCID 0000-0001-8814-3943.

Abstrakt. The subject of the study is Toruń's population and its changes in the period 1946–2020. The aim of the study is to present the changing significance of birth rate growth and the balance of migration within the real increase of population in Toruń in particular sub-periods. The study shows that increase in population in Toruń occurred until 1999. From the beginning of 1946 to 1990 inclusive, 136 000 people arrived in the city, including 59 000 from birth rate growth. From 2000, Toruń's population decreased mainly due to outflow. In the mid-1950s, the natural birth rate growth was around 18%, while since 2018 it has been negative. The positive migration balance, very high between 1966 and 1981, has turned negative since 2000. Female fertility has declined, especially in the 15–24 age group, as well as fertility and the gross reproduction rate.

Zusammenfassung. Gegenstand der Untersuchung war die Bevölkerung von Toruń und ihre Veränderungen in den Jahren 1946–2019. Das Ziel des Beitrags ist es, den sich ändernden Stellenwert der Geburtenrate und des Migrationssaldos in der tatsächlichen Bevölkerungszunahme von Toruń in den einzelnen Teilperioden darzustellen. Die Ausarbeitung zeigt, dass der Anstieg der Bevölkerungszahlen von Toruń bis 1999 zu verzeichnen war. Vom Anfang 1946 bis einschließlich 1990 stieg die Stadtbevölkerung um 136.000 Einwohner an, darin betrug die natürliche Bevölkerungsentwicklung 59 000 Menschen. Ab 2000 ging die Einwohnerzahl von Toruń vor allem aufgrund der Abwanderung von Menschen zurück. Mitte der 1950er Jahre betrug die Bevölkerungszuwachsrunde rund 18%, seit 2018 dagegen ist sie negativ. Der in den Jahren 1966–1981 sehr hohe positive Migrationssaldo veränderte sich seit 2000 ins negative. Die Fortpflanzungsfähigkeit der Frauen nahm ab, insbesondere in der Altersgruppe der 15 bis 24-jährigen, ebenso wie die Nachkommenschaft und die Fortpflanzungsrate brutto.

Slowa kluczowe: Toruń, ludność, przyrost naturalny, saldo migracji

Keywords: Toruń, population, birth rate, migration balance

Schlüsselwörter: Toruń, Bevölkerung, natürliche Bevölkerungsentwicklung, Migrationssaldo

Wstęp

Wielkie zaniepokojenie wśród demografów¹, części polityków, ekonomistów w Polsce budzi malejąca liczba ludności i starzenie się społeczeństwa powodowane spadającym współczynnikiem urodzeń a rosnącym zgonów, co przyczynia się do spadku przyrostu naturalnego. Jakie tendencje zachodzą w kraju w przyroście naturalnym, informują o tym coroczne raporty Rządowej Rady Ludnościowej². Natomiast mało jest doniesień naukowych odnośnie do procesów demograficznych zachodzących w skali lokalnej³. Bo właśnie skala lokalna odpowiada za procesy demograficzne zachodzące na szczeblu krajowym. Oczywiście to społeczności lokalne, które można utożsamiać z miejscowością wiejską – gminą – dzielnicą – miastem podejmują decyzję o zawarciu związku małżeńskiego, o prokreacji. Podmiotem w tym zakresie jest najczęściej małżeństwo lub rzadziej osoba indywidualna. Wpływ otoczenia krajowego, a tym bardziej międzynarodowego na decyzję o liczbie rodzonych dzieci jest znikomy. O tym decydują małżonkowie i to najczęściej kobiety. Dlatego zmiany zachodzące w liczbie rodzonych dzieci należy przypisywać kobietom i ich poszerzającej się wiedzy ogólnej o prokreacji.

Właśnie mieszkańców Torunia można też traktować jako społeczność lokalną, która w zakresie przebiegu ruchu naturalnego ludności w latach 1946–2020 różniła się od społeczeństwa miejskiego w Polsce traktowanego łącznie. Zresztą nie ma w Polsce identycznych społeczności, zarówno miejskich, jak i wiejskich. Dlatego miasta nawet tej samej wielkości różnią się między sobą strukturą demograficzną, społeczno-zawodową, współczynnikiem urodzeń, zgonów, przyrostu naturalnego,

¹ M. Okólski (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*, Warszawa 2018.

² Porównaj raporty Rządowej Rady Ludnościowej (16 tomów) opublikowane w 2017 r. pt. *Sytuacja demograficzna województwa ... jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, pod redakcją J. Hryniewicz i A. Potrykowskiej oraz też Rządowej Rady Ludnościowej, *Sytuacja demograficzna Polski*, Warszawa 2021.

³ W. Rakowski, *Wpływ przyrostu naturalnego i salda migracji stałych ludności na wzrost liczby mieszkańców Płocka w latach 1946–2015*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 9, 2017, s. 54–76.

natężeniem migracji ludności. Natomiast upodobnia się we wszystkich miastach i na wsi kierunek zmian demograficznych i społeczno-zawodowych, aczkolwiek dynamika tych zmian jest zróżnicowana, o czym świadczy między innymi niejednakowy przyrost (spadek) liczby mieszkańców w wybranych przedziałach czasu. Przyjmując za podstawę lata 1950–2020 i miasta o liczbie 100 tys. i więcej mieszkańców⁴, to szereg z nich z wielokrotniło liczbę ludności (np. Tychy, Dąbrowa Górnicza, Rzeszów, Olsztyn, Zielona Góra) lub co najmniej podwoiło. Wśród tych miast, które w ciągu 70 lat podwoiły stan ludności, znajdują się Bydgoszcz, Toruń, Włocławek, Gdańsk, ale ich potencjał demograficzny w 1950 r. był bardzo zróżnicowany, dlatego przyrost rzeczywisty ludności w tym okresie we Włocławku wynosił 58 tys., w Bydgoszczy 185 tys., w Gdańsku 275 tys., w Toruniu 120 tys. Na przyrost (ubytek) ludności w określonej jednostce osadniczej⁵ wpływa przyrost naturalny, migracje krajowe i międzynarodowe. Te trzy komponenty z różną intensywnością w poszczególnych latach i miastach wpływały na zmianę liczby mieszkańców. Najważniejszym jednak komponentem z punktu widzenia kraju przyczyniającym się do wzrostu potencjału demograficznego jest przyrost naturalny. Migracje wewnątrz krajowe natomiast⁶ powodują tylko przepływ tego potencjału z jednych jednostek osadniczych do drugich (np. ze wsi do miast lub odwrotnie). Czyli pewne tereny tracą ludność, a inne ją zyskują, a więc saldo w skali kraju pod względem ilościowym jest zerowe.

Celem artykułu jest pokazanie zmieniającego się znaczenia w przyroście rzeczywistym ludności miasta w poszczególnych latach i podokresach przyrostu naturalnego i salda migracji. Intencją opracowania jest udowodnienie tezy, że wraz z upływem czasu malało znaczenie przyrostu naturalnego w powiększaniu potencjału demograficznego miasta. Dodatkowym celem jest poszukiwanie przyczyn malejącego

⁴ „Rocznik Demograficzny GUS” (dalej RD), 2020 s. 100.

⁵ Pomijając przyrost lub spadek ludności związany ze zmianą obszaru, który odbywa się sporadycznie. Do 1975 r. zmiany administracyjne granic miast zostały uwzględnione w publikacji GUS z 1976 r. pt. *Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975 r.*

⁶ Aby nie komplikować problemu, pomijam migracje międzynarodowe.

przyrostu naturalnego ludności Torunia i wynikających z tego tytułu pewnych konsekwencji. Opracowanie powstało dzięki wykorzystaniu bazy statystycznej, jaką dysponuje Główny Urząd Statystyczny i podległe mu jednostki. Wykaz tych źródeł pochodzenia danych znajduje się pod tabelami, wykresami i w odnośnikach. Dane dotyczące lat 1946–1975 w głównej mierze oparte są na szacunkach. Dla okresu pierwszego dziesięciolecia powojennego brakuje jakichkolwiek źródeł publikowanych dotyczących ruchu naturalnego i wędrownego ludności Torunia, dlatego oparto się na szacunkach z wykorzystaniem danych o ruchu naturalnym dla miast w Polsce, a znając wielkość przyrostu naturalnego i stan mieszkańców na koniec danego roku możliwe było wyszacowanie salda migracji. Dla lat 1956–1975 wykorzystano dane zawarte w różnych rocznikach statystycznych GUS lub podległych mu komórek statystycznych. Artykuł ten w pewien sposób nawiązuje do opracowania Agnieszki Zielińskiej⁷ i do raportu Rządowej Rady Ludnościowej⁸.

Całość opracowania, nie licząc wstępu, podsumowania, wniosków, składa się z dwóch podstawowych części. W części pierwszej (punkty 1–5) starano się przedstawić kształtowanie się ruchu naturalnego w wydzielonych podokresach pięcioletnich lub dłuższych na tle salda migracji (krajowego i międzynarodowego łącznie) i ich wpływu na wzrost ludności w Toruniu do 1999 r., a następnie od 2000 r. na ubytek. Podział stosunkowo długiego okresu badań na pięcioletnie podokresy dokonano ze względów praktycznych. Ułatwia on analizę, pozwala na porównania i zacierza częściowo roczne wahania. Oczywiście podział ten jest umowny, bo często przebiegu zjawisk demograficznych nie da się zamknąć w ściśle wyznaczonych przedziałach 5- czy 10-letnich. Życie społeczne wymyka się właściwie z tak rygorystycznie dokonywanych podziałów, na co wskazują fakty w postaci zdarzeń demograficznych Torunia, o czym będzie mowa w dalszej części.

⁷ A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.

⁸ J. Hryniewicz, A. Potrykowska (red.), *Sytuacja demograficzna województwa kujawsko-pomorskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Warszawa 2017.

W drugiej części opracowania skoncentrowano się na poszukiwaniu przyczyn malejącego przyrostu naturalnego. W celach porównawczych niektórych zjawisk demograficznych współczynniki przyrostu naturalnego Torunia przedstawiono na tle ludności miejskiej w Polsce (tab. 1–5). Ponadto porównano pewne zdarzenia (zjawiska) demograficzne Torunia z innymi miastami, aby poszukiwać podobieństw lub różnic.

Poszczególne podtytuły w opracowaniu zostały wymyślone przez autora na podstawie faktów wynikających z przebiegu procesów demograficznych.

1. Podokres wzrastającego przyrostu naturalnego (1946–1955)

Przyjmuje się w demografii⁹, że ruch naturalny obejmuje liczbę zawieranych małżeństw, urodzeń, zgonów i przyrost naturalny. Aby porównać te liczby w czasie i przestrzeni (np. pomiędzy poszczególnymi miastami) liczby absolutne przelicza się na tysiąc mieszkańców danego roku (na ogół na 30 czerwca) i otrzymuje się tzw. współczynniki ruchu naturalnego. Dane te dla ogółu ludności miejskiej w Polsce w 1946 r. przedstawiały się (wyrażone w promilach) następująco: małżeństwa 13,8; urodzenia 25,2; zgony 9,9; przyrost naturalny 15,3¹⁰. Współczynniki te dla Torunia (poza zgonami) były raczej nieco niższe. Aby obliczyć, ile wynosił przyrost rzeczywisty ludności w danym roku, trzeba znać liczbę mieszkańców na jego początku (lub na koniec grudnia poprzedniego roku) i końcu oraz współczynnik przyrostu naturalnego, który dla Torunia przyjęto 13‰. Ponadto założono, że na początku 1946 r. miasto liczyło 70 tys. ludności¹¹, a na koniec 72 tys. i w każdym kolejnym roku przybywało około 2 tys. mieszkańców, ponieważ według oficjalnych danych GUS na początku grudnia (spis ludności) wykazał 80,8 tys. osób. Można więc przyjąć, że na koniec 1950 r. miasto liczyło 81 tys. stałych mieszkańców. Znając współczynnik przyrostu naturalnego, który w 1950 r. wynosił w Toruniu 18,2‰, oraz liczbę mieszkańców

⁹ F. Stokowski, *Demografia*, Warszawa 2019.

¹⁰ RD, 2020, s. 26–27.

¹¹ Według spisu z 14 lutego 1946 r. miasto liczyło 70,3 tys. (*Ludność i zasoby*, s. 342).

Tabela 1. Przyrost naturalny i rzeczywisty ludności Torunia w latach 1946–1955 (szacunek)

Lata	Przyrost naturalny			Saldo migracji	Przyrost rzeczywisty	Ludność na koniec roku w tys.
	w %					
	miasata ogółem	Toruń	w liczbach absolutnych			
1946	15,3	13,0	910	1 090	2 000	72
1947	17,5	14,0	1 020	980	2 000	74
1948	18,2	15,0	1 120	880	2 000	76
1949	18,1	16,0	1 240	1 260	2 500	78,5
1950	19,1	18,2	1 350	1 150	2 500	81,0
Razem	x	x	5 640	5 360	11 000	x
1951	19,2	18,2	1 430	570	2 000	83
1952	19,3	18,3	1 470	530	2 000	85
1953	19,8	18,4	1 520	980	2 500	87,5
1954	19,2	18,5	1 550	950	2 500	90
1955	19,4	18,5	1 600	900	2 500	92,5
Razem	x	x	7 570	3 930	11 500	x

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ludność i zasoby*, s. 342; „Rocznik Demograficzny” 1967–1968, s. 165–166; „Rocznik Demograficzny”, 2020, s. 26–27 (przyrost naturalny); szacunek własny: salda migracji i przyrost naturalny Torunia.

wyliczono wielkość tego przyrostu i zarazem saldo migracji oraz przyrost rzeczywisty ludności w danym roku. Postępując podobnie w latach następnych, oparto się na wyszacowanym współczynniku przyrostu naturalnego¹² i wyliczono saldo migracji, a w rezultacie o ile każdego roku wzrastała liczba mieszkańców, co prezentują dane zawarte w tabeli 1.

Oznacza to, że w ciągu pięciu powojennych lat miasto zwiększyło liczbę mieszkańców o 11 tys. osób, przy czym przy niewielkiej przewadze przyrostu naturalnego nad saldem migracji. W następnym pięcioleciu przy nieco wyższym współczynniku przyrostu naturalnego, przekraczającym 17‰, liczba torunian wzrosła o 11,5 tys. przy zdecydowanej przewadze przyrostu naturalnego nad saldem migracji (tab. 1).

2. Od demograficznego wyżu do niżu (1956–1978)

W odróżnieniu od powojennego dziesięciolecia, kiedy istniała ścisła cenzura odnośnie do publikowanych liczb dotyczących ruchu naturalnego imiennie dla poszczególnych jednostek podziału terytorialnego, od 1956 dane te są dostępne w rocznikach statystycznych wydawanych przez ówczesne województwo bydgoskie¹³. Celem zmniejszenia kolumn w poszczególnych tabelach zrezygnowano z corocznego podawania danych dotyczących liczby zawieranych małżeństw, ponieważ wraz ze zbliżaniem się do czasów współczesnych zwiększa się udział rodzonych dzieci poza małżeństwem. Ponadto liczba zawieranych małżeństw nie przekłada się bezpośrednio na liczbę urodzeń. Niemniej jednak dla pewnej orientacji dla niektórych lat dane te będą podawane w tekście. I tak w 1956 r. liczba zawartych związków małżeńskich w Toruniu wynosiła 898, co w przeliczeniu na tysiąc mieszkańców oznaczało prawie 10 małżeństw (9,5). W następnych latach wskaźnik ten nieco malał, ponieważ wzrastała liczba mieszkańców miasta, natomiast liczba zawieranych małżeństw była zmienna w tym czasie (od 809 w 1958 r. do 956

¹² Dla lat 1951–1955 brakuje danych.

¹³ Nie dotyczy to wszystkich lat, stąd konieczność szacowania dla 1966, 1969 i 1975.

i w 1961 r. wynosił 8,1 (przy 956 zawartych małżeństwach), a w 1966 r. 7,5 (870 małżeństw).

Te komponenty pozwalają śledzić przyrost rzeczywisty Torunia, a następnie ubytek. Z kolei przyrost naturalny jest różnicą między liczbą urodzeń i zgonów. Liczba urodzeń w Toruniu, przy wzrastającej liczbie mieszkańców od 1956 do 1970 r., niemal corocznie malała, przy znacznych wahaniami liczby zgonów z tendencją rosnącą od 1967 r., dlatego przyrost naturalny wyraźnie zmniejszył się i w 1968 r. był przeszło trzykrotnie niższy od maksymalnego przyrostu w 1956 r. (1971 osób) w wielowiekowej historii Torunia. Warto tu podkreślić, że ani przed 1956 r., a także po tym roku tak wysokiego przyrostu naturalnego ludności w tym mieście nie notowano (tab. 1, 2 i następne). Potwierdzają to także wysokie współczynniki urodzeń (30,7‰) i przyrostu naturalnego w 1956 r. porównywalne z takimi państwami, jak Argentyna czy Kanada¹⁴. Zresztą w Polsce w 1955 i 1956 r. również występował najwyższy przyrost naturalny (19,5 i 19,1‰)¹⁵, w tym wyższy w miastach niż na wsi. Współczynnik przyrostu naturalnego w Toruniu w 1956 r. był wyższy niż ogółem w miastach w kraju¹⁶. Jednak od tego roku współczynnik ten był niższy od ludności miejskiej ogółem. W każdym razie współczynnik urodzeń od 1956 r. malał i w 1970 r. wynosił już tylko 13,8‰, a współczynnik przyrostu naturalnego 5,8‰. Dlatego w tym podokresie 15 lat, stosunkowo krótkim jak na rozwój demograficzny kraju, zaszły istotne zmiany w ruchu naturalnym od tzw. wyżu demograficznego do niżu. Procesy demograficzne, które zachodziły w Polsce zarówno w pierwszych dziesięciu latach Polski Ludowej i w następnym piętnastoleciu (czasy rządów Władysława Gomułki) wywarły pewien wpływ na ich przebieg w latach następnych. Przyglądając się liczbom zawartym w tabeli 2, warto zauważyć spadającą z podokresu na podokres liczbę urodzeń i przyrostu naturalnego przy stabilnym saldzie w latach 1956–1960 i 1961–1963, a przy bardzo jego wysokim wzroście w latach

¹⁴ Porównaj: W. Rakowski, A. Modzelewska, *Państwa o średniej liczbie ludności na świecie – tendencje zmian*, „Rocznik Żyrardowski”, t. 8, 2010, s. 15–78.

¹⁵ RD 2020, s. 24–25.

¹⁶ Być może popełniono tu błąd w obliczeniach w Urzędzie Wojewódzkim w Bydgoszczy, ponieważ w roku następnym współczynniki te były znacznie niższe (tab. 2).

Tabela 2. Ruch naturalny ludności Torunia w latach 1956–1970

Lata	W liczbach absolutnych				Ludność na koniec roku	Na 1000 mieszkańców			
	urodzenia	zgony	przyrost nat.	saldo migracji		urodzenia	zgony	przyrost naturalny Toruń miasta	
1956	2 900	929	1 971	1 874	96 578	30,7	9,8	20,9	18,5
1957	2 279	819	1 460	776	98 814	23,2	8,3	14,7	17,4
1958	2 317	796	1 521	966	101 301	23,2	8,3	14,7	16,8
1959	2 053	814	1 239	1 119	103 659	20,1	7,4	11,9	14,5
1960	1 765	737	1 028	446	105 133	17,0	7,1	9,9	12,9
Razem	11 314	4 095	7 219	5 181	X	x	x	x	x
1961	1 707	733	974	683 ^{a)}	106 790	15,9	6,8	9,1	11,2
1962	1 685	778	907	760 ^{a)}	108 457	15,4	7,1	8,3	9,8
1963	1 538	730	808	1 210 ^{a)}	110 475	13,9	6,6	7,3	9,4
1964	1 589	817	772	1 419 ^{a)}	112 666	14,2	7,3	6,9	8,5
1965	1 539	768	771	1 063	114 500	13,8	7,0	6,8	8,0
Razem	8 058	3 826	4 232	5 135	X	x	x	x	x
1966 ^{a)}	1 548	847	701	3 599	118 800	13,3	7,3	6,3	7,4
1967	1 550	936	614	4 886	124 300	13,2	8,0	5,2	6,7
1968	1 488	950	538	1 362	125 200	12,0	7,7	4,3	6,6
1969 ^{a)}	1 580	970	610	2 074	127 884	12,9	7,9	5,0	6,4
1970	1 770	1 028	742	1 374	130 000	13,8	8,0	5,8	7,0
Razem	7 936	4 731	3 205	13 295	X	x	x	x	x

^{a)} szacunek własny

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ludność i zasoby*, s. 342; *Roczniki statystyczne woj. Bydgoskiego*; RD 1983, s. 16; RD 2020, s. 26–28; szacunek własny.

1966–1970. Przy wysokim jeszcze współczynniku przyrostu naturalnego w latach 1956–1960 w liczbach absolutnych przewyższał on saldo migracji. W następnych pięciu latach górowało już saldo nad przyrostem naturalnym, a w końcowych latach sześćdziesiątych saldo migracji czterokrotnie było wyższe od przyrostu naturalnego. Uszczegóławiając to do 1962 r. łącznie, przyrost naturalny był wyższy od salda migracji, a od 1963 r. sytuacja się zmieniła na korzyść salda. W wyniku zachodzących i zmieniających się procesów demograficznych w poszczególnych pięcioletnich podokresach (tab. 2) ludność Torunia wzrosła odpowiednio o 12 400, 9367 i 16 500 osób. Tak więc na koniec 1970 r. liczba mieszkańców grodu Kopernika wynosiła 130 tys. i pod tym względem Toruń spośród 889 miast w kraju zajmował 21 miejsce.

3. Wpływ drugiego echa wojny na wzrost przyrostu naturalnego ludności

Pierwsze echo wojny, najczęściej utożsamiane z rekompensacyjnym jego wpływem, w przyroście naturalnym ujawniało się w Polsce, w tym także w Toruniu, do 1956 r. W następnych latach, jak wykazano w poprzednim punkcie, z różnych przyczyn następował spadek przyrostu naturalnego. Jednakże osiaganie przez poszczególne osoby urodzone po 1946 r. w kolejnych latach wieku dojrzałego powodowało wzrost liczby zawieranych związków małżeńskich i przyrostu naturalnego. W przypadku Torunia liczba zawartych małżeństw w 1970 r. wynosiła 1131, w 1976 r. 1508 i w 1981 r. osiągnęła największą liczbę w okresie powojennym, a mianowicie 1827, co przekładało się odpowiednio na wzrost współczynnika z 8,8 w 1970 r. do 10,2‰ w 1981 r. Jednocześnie zaczęła wzrastać od 1970 r. systematycznie liczba rodzonych dzieci od 1770 do 3503 w 1983 r. Natomiast wzrost liczby zgonów był wolniejszy, bo maksymalnie w ciągu tych 15 lat wynosił 67% (urodzeń 87%). Stąd przyrost naturalny w latach 1981–1984 osiągał w liczbach absolutnych podobne wartości jak w 1956 r. (tab. 2 i 3). Również współczynnik urodzeń wzrósł od 13,8‰ w 1970 r. i 14,5‰ w 1971 r. do 19,2‰ w 1983 r. i od tego roku malał. Przy wahającym się współczynniku zgonów (od 6,5 do 9,1‰) współczynnik przyrostu naturalnego kształtował

się w przedziale 6–11%, ale jeszcze w 1985 r. przekraczał 8%, a więc był prawie dwukrotnie wyższy niż w okresie niżu demograficznego, w latach 1967–1969. Należy zwrócić uwagę, że współczynnik przyrostu naturalnego w Toruniu w latach 1971–1985 był nieco wyższy niż ogółem w miastach w kraju. Porównując przyrost naturalny w podokresach pięcioletnich, to w liczbach absolutnych był on w stosunku do okresu 1971–1975 wyższy o 68% i prawie trzykrotnie większy aniżeli w latach niżu demograficznego (1966–1970). Do wzrostu ludności w Toruniu w latach 1971–1980 bardziej jednak przyczyniły się migracje ludności, o czym świadczy saldo dodatnie, które znacznie przewyższało (o 79%) przyrost naturalny. Jednakże w okresie spowolnionego rozwoju gospodarczego kraju i po wprowadzeniu stanu wojennego w grudniu 1981 r. saldo migracji było już niższe od przyrostu naturalnego (tab. 3). W całym okresie 15 lat (1971–1985) przyrost rzeczywisty ludności Torunia wynosił 50 735 i był znacznie większy w porównaniu z piętnastolecieciem je poprzedzającym (37 500). Należy przypomnieć, że od 1 czerwca 1975 r. powołano 49 województw zamiast dotychczasowych 17, a Toruń stał się siedzibą władz wojewódzkich i nastąpił w pierwszych pięciu latach jego przyspieszony rozwój gospodarczy i duży napływ ludności (tab. 3). Tak więc na wzrost ludności Torunia w większym stopniu w latach 1971–1985 wpłynął rozwój gospodarczy pociągający za sobą napływ ludności niż tzw. drugie echo demograficzne. Niemniej jednak w porównaniu z piętnastolecieciem poprzedzającym przyrost naturalny w liczbach absolutnych był prawie dwukrotnie wyższy (odpowiednio 22 537 i 12 886). Również był wyższy w stosunku do 15 lat tuż powojennych (20 429), a zwłaszcza do wyprzedzającego go okresu lat 1991–2005 (przyrost zaledwie 3712 osób). Widać więc w tym zakresie pewne następstwo zdarzeń demograficznych.

Tabela 3. Ruch naturalny Torunia w latach 1971–1985

Lata	W liczbach absolutnych			Ludność na koniec roku	Na 1000 mieszkańców		
	urodzenia	zgony naturalny	saldo migracji		urodzenia	zgony	przyrost naturalny miasta
1971	1 856	1 074	1 218	132 000	14,5	8,5	6,0
1972	2 056	1 017	1 961	13 500	15,4	7,6	7,8
1973	2 250	1 135	3 885	140 000	16,2	8,2	8,0
1974	2 247	1 094	2 719	143 872	16,2	7,8	8,4
1975	2 480	1 120	3 768	149 000	16,3	6,5	9,8
Razem	10 889	5 440	13 591	x	x	x	x
1976	2 867	1 187	2 224	152 904	18,3	7,6	10,7
1977	3 022	1 323	4 756	159 359	18,4	8,1	10,3
1978	3 076	1 404	4 250	165 289	18,2	8,3	9,9
1979	3 178	1 319	2 066	169 214	18,8	7,8	11,0
1980	3 236	1 464	2 488	173 474	18,7	8,5	10,2
Razem	15 379	6 697	15 784	x	x	x	x
1981	3 332	1 386	2 394	177 814	18,6	7,7	10,9
1982	3 484	1 539	1 059	180 818	19,1	8,5	10,6
1983	3 503	1 654	494	183 161	19,2	9,1	10,1
1984	3 488	1 648	1 953	186 954	18,8	8,9	9,9
1985	3 307	1 715	599	189 145	17,4	9,0	8,4
Razem	17 114	7 942	6 499	x	x	x	x

Źródło: jak tab. 2 oraz RD z lat 1977–1986.

4. Początek zapaści demograficznej miasta (1986–2000)

W przybliżeniu można przyjąć, że pierwsze oznaki zapaści demograficznej miasta pojawiły się w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. Dowodami tych oznak w tym pięcioleciu, w porównaniu z poprzednim okresem (1981–1985), był spadek zawartych związków małżeńskich o 23% i urodzeń o 22% i prawie trzykrotny spadek przyrostu naturalnego, przy 29% wzroście zgonów. Ponadto współczynnik reprodukcji brutto nie zapewniał zastępowalności pokoleń, ponieważ liczba rodzonych córek była niższa od liczby matek. W następnych dwóch pięcioleciach obserwowano dalsze zmniejszanie się liczby rodzonych dzieci, co przy utrzymującej się liczbie zgonów spowodowało dwukrotny spadek przyrostu naturalnego, który w końcowych latach dziewięćdziesiątych nie przekraczał rocznie 300 osób. Tymczasem w początkowych latach osiemdziesiątych był jeszcze pięciokrotnie wyższy (tab. 3 i 4). Skoro malała liczba zawieranych małżeństw, a także urodzeń, przy utrzymującej się liczbie i współczynniku zgonów, musiał zmniejszać się także przyrost naturalny i współczynniki składające się na niego. I tak współczynnik zawartych związków małżeńskich zmalał z 7,1‰ w 1986 r. do 6,1‰ w 2000 r., odpowiednio urodzeń z 15,4 do 9,6‰ oraz przyrostu naturalnego z 6,7 do 1,1‰. Współczynnik przyrostu naturalnego w omawianych 15 latach, podobnie jak i w podokresie poprzedzającym, kształtował się w Toruniu na wyższym poziomie niż ogółem w miastach (tab. 4), co należałoby zawdzięczać znacznemu napływowi ludzi młodych, zwłaszcza w latach 1986–1988 i w latach wcześniejszych. Jednakże i w migracjach ludności zachodziły też istotne zmiany. W okresie powojennym Torunia po raz pierwszy zanotowano ujemne saldo migracji w 1991 r., kiedy miasto odczuło wprowadzone od 1990 r. radykalne zmiany gospodarcze, zwane też terapią szokową¹⁷. Jednak przez następne osiem lat wciąż jeszcze więcej osób napływało do Torunia niż odpływało, co przyczyniało się wraz z niewielkim przyrostem

¹⁷ K. Z. Poznański, *Wielki przekręt. Klęska polskich reform*, Warszawa 2000; J. Tittenbrum, *Z deszczu pod rynnę, meandry polskiej prywatyzacji*, t. 1–4, Poznań 2007; W. Kieżun, *Patologia transformacji*, Warszawa 2012; M. Piątkowski, *Europejski lider wzrostu. Polska droga od ekonomicznych peryferii do gospodarki sukcesu*, Warszawa 2020.

Tabela 4. Ruch naturalny Torunia w latach 1986–2000

Lata	W liczbach absolutnych				Ludność na koniec roku	Na 1000 mieszkańców		
	urodzenia	zgony	przyrost nat.	saldo migracji		urodzenia	zgony	przyrost naturalny miasta
1986	2 983	1 699	1 284	2 040	192 469	15,4	8,7	6,7
1987	2 760	1 798	962	1 394	194 825	14,1	9,2	4,9
1988	2 601	1 653	948	1 308	197 081	13,1	8,3	4,8
1989	2 474	1 744	730	536	198 347	12,4	8,7	3,7
1990	2 500	1 741	759	637	199 743	12,4	8,6	3,8
Razem	13 318	8 635	4 683	5 915	X	x	x	x
1991	2 205	1 746	459	-660	199 542	10,9	8,6	2,3
1992	2 257	1 716	541	46	200 129	11,2	8,5	2,7
1993	2 173	1 703	470	878	201 477	10,7	8,4	2,3
1994	2 206	1 744	462	381	202 320	10,9	8,6	2,3
1995	2 036	1 737	299	512	203 131	10,0	8,5	1,5
Razem	10 877	8 646	2 231	1 157	X	x	x	x
1996	1 950	1 655	295	622	204 048	9,5	8,1	1,4
1997	1 889	1 783	106	674	204 828	9,2	8,7	0,5
1998	1 897	1 664	233	290	205 351	9,2	8,1	1,1
1999	1 808	1 746	62	430	205 843	9,0	8,7	0,3
2000	1 930	1 703	227	-284	205 786	9,6	8,5	1,1
Razem	9 474	8 551	923	1 732	X	x	x	x

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w „Rocznikach Demograficznych” z lat 1987–2001.

naturalnym do wzrostu rzeczywistego ludności. W latach 1986–1990 wynosił on 10 598 osób, w następnym pięcioleciu zmalał do 3388 osób i w pięcioleciu kończącym wiek XX do 2655 osób. Te dane też świadczą o zapoczątkowanym procesie zapaści demograficznej.

Rok 1999 należy przyjąć za przełomowy, ponieważ miasto w swojej przebogatej historii osiągnęło najwyższą liczbę mieszkańców wynoszącą 210 tys.¹⁸ Ponadto ważnym wydarzeniem historycznym było zniknięcie w tymże roku z mapy podziału administracyjnego kraju województwa toruńskiego i utworzenie w zamian regionu nieco innego w kształcie przestrzennym niż przed 1975 r. Być może obniżenie rangi administracyjnej miasta spowodowało najpierw odpływ kadry urzędniczej, a następnie obniżenie napływu przy wzrastającym odpływie i rosnącym saldzie ujemnym do 2006 r. Od 2000 r. występuje już ubytek mieszkańców, który oznacza zapaść demograficzną. W tymże roku po raz drugi we współczesnej historii Torunia zanotowane ujemne saldo migracji, które jednocześnie zapoczątkowało dalsze niekorzystne zmiany demograficzne.

5. Od wzrostu liczby ludności do zapaści demograficznej miasta

W zasadzie o zapaści demograficznej danej jednostki osadniczej można mówić wtedy, kiedy pojawia się ubytek naturalny ludności (przewaga zgonów nad urodzeniami). Taka sytuacja w Toruniu została zapoczątkowana w 2013 r. Ale na wzrost ludności w danej jednostce osadniczej wpływa też dodatnie saldo migracji, które przy ubytku naturalnym może z nadwyżką zrekompensować straty. Z kolei ujemne saldo migracji może być zniwelowane przyrostem naturalnym, tak jak to było w 2017 r. W przypadku Torunia jednak ujemne saldo migracji przewyższało przyrost naturalny ludności w 1991 r. i wtedy sporadycznie nastąpił po raz pierwszy ubytek rzeczywisty ludności. Jednak

¹⁸ Według wyliczeń autora 206 tys. Różnica wynika z przyłączenia do miasta w latach 1975–1990 2,55 ha powierzchni zamieszkałej przez 4458 mieszkańców, które GUS uwzględnił w stanie ludności. Jeśli do 206 tys. wynikające z przyrostu i salda migracji dodamy ludność administracyjnie włączoną do miasta różnica zostanie zniwelowana.

od 2000 r. występuje permanentnie nadwyżka salda ujemnego migracji nad przyrostem naturalnym (z przerwą w 2017 r.) powodująca spadek mieszkańców w mieście. Ten fakt niezbicie dowodzi o zapaści demograficznej Torunia. Pogłębia go minimalny przyrost naturalny do 2017 r. (z ubytkiem naturalnym w 2013 i 2014 r.), który mimo transferów pieniężnych płynących z budżetu państwa przekształca się od 2018 r. w ubytek naturalny (tab. 5). Należy jednak zauważyć, że liczba urodzeń od 2001 r. w poszczególnych podokresach pięcioletnich na ogół wzrastała (z 9088 do 10 099) i gdyby nie szybciej rosnąca liczba zgonów (z 8530 do 10 489) przyrost naturalny byłby wyższy. Ponadto warto przypomnieć, że w latach 2006–2010 ujawniało się częściowo zanikające i opóźnione trzecie echo wojny. Dlatego w tym podokresie, w porównaniu z podokresem 2001–2005, nastąpił pewien wzrost urodzeń, a także przyrostu naturalnego (tab. 5), który niestety w dwóch następnych podokresach małał. Jednakże poprawiła się dzietność z 1,225 w 2001 r. do 1,370 w 2019 r.¹⁹, co by przemawiało częściowo na korzyść nowej polityki demograficznej państwa. Niestety zapoczątkowana w 2020 r. pandemia wpłynęła w sposób znaczący na wzrost zgonów w Toruniu w ciągu jednego roku o 325 osób. W latach poprzednich z roku na rok nie rejestrowano tak skokowego wzrostu zgonów (tab. 2–5).

Zatem przyrost naturalny jest wypadkową dwóch składników: urodzeń i zgonów. Gdyby urodzenia w Toruniu (2110 urodzeń) i zgony (1959) utrzymywałyby się na poziomie np. 2017 r., to wciąż byłby dodatni przyrost naturalny.

Te dwa komponenty pod przemożnym wpływem poszerzonej wiedzy ulegają w czasie zmianom. O wiele łatwiej było w państwach obniżyć przyrost naturalny niż wpływać na jego wzrost. Jeżeli do tego dochodzi ujemne saldo migracji, które powoduje odpływ osób w wieku 20–39 lat przyczyniających się najbardziej do podtrzymywania przyrostu naturalnego, właściwie niemożliwe jest jego zwiększenie. To jest właśnie zapaść demograficzna. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Toruniu i w większości miast w Polsce.

¹⁹ W Polsce dzietność ta w wybranych latach przedstawiała się następująco: 1950 – 3,705 (najwyższa); 1986 – 2,217; 2000 – 1,367; 2004 – 1,227 (najniższa); 2015 – 1,289; 2019 – 1,419 (RD 2020, s. 47–49).

Tabela 5. Ruch naturalny ludności Torunia w latach 2001–2020

Lata	W liczbach absolutnych				Ludność na koniec roku	Na 1000 mieszkańców		
	urodzenia	zgony	przyrost nat.	saldo migracji		urodzenia	zgony	przyrost naturalny miasta
2001	1 887	1 660	227	-300	205 713	9,4	8,3	1,1
2002	1 772	1 663	109	-544	205 278	8,6	8,1	0,5
2003	1 771	1 760	11	-847	204 442	8,6	8,5	0,1
2004	1 776	1 661	115	-1 116	203 441	8,7	8,1	0,6
2005	1 882	1 786	96	-790	202 747	9,2	8,8	0,5
Razem	9 088	8 530	558	-3 597	X	x	x	x
2006	1 941	1 721	220	-1 260	201 707	9,6	8,5	1,1
2007	1 975	1 879	96	-901	200 902	9,8	9,3	0,5
2008	2 081	1 747	334	-818	200 418	10,3	8,7	1,6
2009	2 164	1 852	312	-599	200 131	10,8	9,2	1,6
2010	2 091	1 855	236	-642	199 725	10,4	9,2	1,2
Razem	10 252	9 054	1 198	-4 220	X	x	x	x

2011	1 969	1 812	157	-365	199 517	9,6	8,8	0,8	0,0
2012	2 007	1 903	104	-427	199 194	9,8	9,3	0,5	-0,4
2013	1 828	1 891	-63	-686	198 445	9,0	9,3	-0,3	-0,9
2014	1 916	1 921	-5	-421	198 019	9,4	9,5	-0,0	-0,5
2015	1 949	1 910	39	-302	197 756	9,6	9,4	0,2	-1,1
Razem	9 669	9 437	232	-2 201	x	x	x	x	x
2016	2 100	1 915	185	-258	197 683	10,4	9,5	0,9	-0,5
2017	2 110	1 959	151	-91	197 743	10,4	9,7	0,7	-0,5
2018	2 020	2 022	-2	-371	197 370	10,0	10,0	0,0	-1,2
2019	1 962	2 134	-172	-364	196 834	9,7	10,6	-0,9	-1,4
2020	1 907	2 459	-552	-335	195 947	9,6	12,2	-2,6	x
Razem	10 099	10 489	-390	-1 419	x	x	x	x	x

Źródło: jak w tab.4 i RD z lat 2002–2021.

Skoro miasto osiągnęło w 1999 r. szczytową liczbę mieszkańców, powiększając swój potencjał demograficzny od początku 1946 r. o 140 592 osoby, należy przywrócić się składnikom tego przyrostu, a mianowicie:

- zmiany administracyjne²⁰ (przyłączanie terenów wiejskich) spowodowały wzrost o 4458 mieszkańców,
- przyrost naturalny powiększył liczebność miasta o 58 779 osób,
- saldo migracji podniosło stan liczbowy ludności Torunia o 77 355.

Przeto głównym komponentem, który przyczynił się do wzrostu ludności Torunia, było krajowe²¹ saldo migracji. Łącznie więc ze zmianami powiększającymi obszar miasta Toruń pod względem ludności rozwijał się kosztem kraju. Od 2000 r. to jednak Toruń poprzez saldo (ujemne) i kosztem własnego potencjału demograficznego zasila kraj w ludność. Przyrost rzeczywisty ludności w Toruniu powodowany ruchem naturalnym i saldem migracji zmieniał się z podokresu na podokres, co prezentują dane zawarte w tabeli 6.

Przechodząc do omówienia poszczególnych składników tworzących przyrost rzeczywisty ludności, można dopatrzeć się następujących tendencji:

- liczba urodzeń najpierw rosła, następnie w dwóch podokresach 1961–1970 malała, po czym przez 3 podokresy zwiększała się osiągając szczyt w latach 1981–1985, następnie występował spadek urodzeń do 2005 r., a potem wzrost, spadek i znowu wzrost;
- liczba zgonów również ulegała zmianom z ogólną tendencją rosnącą i przy niższych spadkach w porównaniu z urodzeniami. W końcowym podokresie, w stosunku do podokresu lat 1956–1960, zgony wzrosły przeszło dwukrotnie, natomiast urodzenia minimalnie zmalały;
- przy zmianach liczby urodzeń i zgonów bardzo dużym wahaniom ulegał przyrost naturalny. W latach 1981–1985 był on dwukrotnie większy niż w latach 1961–1965. W następnych podokresach malał do 2005 r. o połowę, by w końcowym podokresie przekształcić się w ubytek;
- jeszcze większym zmianom niż przyrost naturalny ulegało saldo migracji najwyższe w latach 1966–1980, a od 2000 r. ujemne.

²⁰ Zmiany administracyjne przed 1975 r. zostały uwzględnione w stanie ludności w poszczególnych latach 1950, 1960, 1965, 1970 i 1974 (patrz odnośnik 5).

²¹ Saldo z zagranicą było ujemne.

Tabela 6. Zmiany w liczbie ludności Torunia w latach 1946–2020 pod wpływem przyrostu naturalnego i salda migracji w podziale na pięcioletnie podokresy

Podokresy	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Saldo migracji	Przyrost rzeczywisty	Udział % przyrostu nat. w przyroście rzeczywistym
1946–1950 ^{a)}	8 840	3 200	5 640	5 360	11 000	51,3
1951–1955 ^{a)}	11 270	3 700	7 570	3 930	11 500	65,8
1956–1960	11 314	4 095	7 219	5 181	12 400	58,2
1961–1965	8 058	3 826	4 232	5 135	9 367	45,2
1966–1970	7 936	4 731	3 205	13 295	16 500	19,4
1971–1975	10 889	5 440	5 449	13 591	19 040	28,4
1976–1980	15 379	6 697	8 682	15 784	24 466	35,5
1981–1985	17 114	7 942	9 172	6 499	15 671	58,5
1986–1990	13 318	8 635	4 683	5 915	10 598	44,2
1991–1995	10 877	8 646	2 231	1 157	3 388	65,8
1996–2000	9 474	8 551	923	1 732	2 655	34,8
2001–2005	9 088	8 530	558	-3 597	-3 039	x
2006–2010	10 252	9 054	1 198	-4 220	-3 022	x
2011–2015	9 669	9 437	232	-2 201	-1 969	x
2016–2020	10 099	10 489	-390	-1 419	-1 809	x

^{a)} szacunek własny.

Źródło: zob. tabele 1–5.

Udział przyrostu naturalnego w przyroście rzeczywistym ludności kształtował się w przedziale 19,4–65,8%. Był najwyższy w latach 1956–1960 i 1991–1995, a niższy w okresie 1966–1970. Dzieląc cały 75-letni okres badań na trzy podokresy podstawowe, wyniki przedstawiały się jak niżej:

Tabela 7. Czynniki rozwoju demograficznego Torunia w trzech podokresach

Okres badań	Przyrost naturalny	Saldo migracji	Przyrost rzeczywisty
1946–1970	27 866	32 901	60 767
1971–1995	30 217	42 946	73 163
1996–2020	2 521	–9 705	–7 184

Źródło: opracowanie własne.

Czyli najlepsze lata rozwoju demograficznego Torunia to okres 1971–1995, a właściwie 1966–1985 (tab. 6). Rozwojowi temu towarzyszyły równoległe przeobrażenia dokonujące się w innych składowych wpływających na kształtowanie się przyrostu naturalnego.

6. Przyczyny malejącego przyrostu naturalnego

Przedstawione zmiany w przyroście rzeczywistym ludności Torunia, zmieniające się z podokresu na podokres, były powodowane przyrostem naturalnym i saldem migracji. Biorąc pod uwagę cel artykułu, autor zobowiązany jest do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, dlaczego malał przyrost naturalny w Toruniu? Dla przypomnienia należy te zmiany na początku zilustrować współczynnikami składającymi się na ruch naturalny. Oto one (w ‰):

Tabela. 8. Współczynniki ruchu naturalnego w trzech podokresach

Współczynniki ruchu naturalnego	Rok 1950 ²²	Rok 1968 ²³	Rok 1983	Rok 2019
Zawarte małżeństwa	11,7	7,5	8,6	5,2
Urodzenia	29,0	12,0	19,2	9,6
Zgony	10,8	7,7	9,1	12,2
Przyrost naturalny	18,2	4,3	10,1	-2,6

Źródło: opracowanie własne.

Dane te wskazują na zmienność współczynników w analizowanym czasie z ogólną tendencją malejącą (poza zgonami). Największym zmianom ulegał przyrost naturalny (wykr. 1). Ważnym wskaźnikiem obrazującym zmiany w ruchu naturalnym, powodowanym spadającym współczynnikiem urodzeń, a także zawieranych małżeństw przy niewielkim wzroście zgonów, jest dynamika demograficzna, czyli relacja urodzeń do zgonów. Przedstawiała się ona w wybranych podokresach następująco:

1956–1960 jak 2,67 : 1,

1966–1970 jak 1,68 : 1,

1976–1980 jak 2,30 : 1,

1996–2000 jak 1,14 : 1,

2011–2015 jak 1,02 : 1,

2016–2020 jak 0,96 : 1, co oznacza przewagę zgonów nad liczbą urodzeń.

Bardzo ważne zmiany, które przyczyniły się do zmniejszania się przyrostu naturalnego, nastąpiły w wieku matek rodzących dzieci. W 1966 r.²⁴ i jeszcze w 1980 r. oraz w 1991 r. najwięcej dzieci rodziły kobiety w wieku 20–24 lat, a w 2001 r. w wieku 25–29 lat, a w 2019 r. w wieku 30–34 lat przy minimalnej liczbie matek rodzących w wieku 19 lat i poniżej (tab.9).

²² RD 1967–1968, s. 165–166.

²³ Dla 1983 i 2019 r. patrz tab. 3 i 5.

²⁴ Dla lat wcześniejszych brakuje danych.

Tabela 9. Urodzenia żywe w Toruniu według wieku matki w latach 1966–2019

Wiek matki	1966	1980	1991	2001	2011	2019
	w liczbach absolutnych					
19 lat i mniej	123	136	203	132	58	36
20–24	612	1349	715	523	286	204
25–29	485	1125	643	701	725	609
30–34	221	491	417	331	617	698
35–39	105	107	189	153	245	356
40–44	19	27	38	36	38	58
45+	–	1	–	1	–	1
Razem	1 565	3 236	2 205	1 877	1 969	1 962
Wiek matki	w %					
do 24 lat	47,0	45,9	41,6	34,9	17,5	12,2
25–25	31,0	34,8	29,2	37,4	36,8	31,0
30–34	14,1	15,2	18,9	17,6	31,3	35,6
35+	7,9	4,1	10,3	10,1	19,4	21,2
Razem	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie RD 1966–1967, s. 229; RD 1981, s. 115; RD 1992, s. 144; RD 2002, s. 218; RD 2020, s. 260.

Porównując wiek matek rodzących dzieci w 2019 r. z matkami z 1966 r., widać wyraźny spadek udziału kobiet najmłodszych (o 34,8 punktów procentowych), a wzrost udziału kobiet w wieku 30–34 lata i powyżej tego wieku (łącznie o 34,8 pp.). Natomiast po pewnych zmianach w latach 1980–2001 udział matek rodzących dzieci w wieku 25–29 lat w skrajnych latach był taki sam. Powyższe tendencje związane z przesunięciami wieku matek rodzących dzieci potwierdzają dane dotyczące płodności kobiet, czyli ile przypadało urodzeń dzieci na tysiąc kobiet w poszczególnych subpopulacjach wieku rozrodczego (tab. 10).

Tabela 10. Płodność kobiet Torunia w latach 1982–2019

Urodzenia żywe na 1000 kobiet w wieku	1982	1991	2001	2011	2019
15–19	24,5	28,0	15,4	10,5	7,8
20–24	114,0	127,7	61,3	34,2	37,8
25–29	114,8	100,7	89,3	75,5	101,3
30–34	64,3	46,9	52,3	69,4	81,8
35–39	26,5	18,6	22,7	31,8	38,7
40–44	6,0	5,7	4,1	6,1	7,2
45–49	0,2	0,0	0,1	–	0,2
15–49	63,6	41,5	33,7	37,3	40,4

Źródło: zob. tab. 7.

Wyraźnie nastąpił spadek rodzonych dzieci przez kobiety w wieku 15–19 lat i 20–24 lata, niewielki zaś w wieku 25–29 lat. W tej subpopulacji kobiet między 1982 a 2011 r. następowało zmniejszanie się płodności, a w 2019 r. nastąpił jej znaczny wzrost, który jednak nie dorównywał płodności z 1982 r. Również wyraźne wahania wystąpiły w płodności kobiet w grupach 30–39 z wyraźną tendencją rosnącą od 2001 r.

Wykres 1. Przyrost naturalny Torunia w latach 1950–2020 (w ‰)

Źródło: zob. tabele 1–5.

Spośród miast liczących w 1982 r. 100 tys. i więcej mieszkańców najwyższą płodnością charakteryzowały się kobiety zamieszkałe w takich ośrodkach miejskich, jak: Tychy (79,4), Rybnik, Elbląg (78,7), Radom (78,1), a najniższą mieszkanki Warszawy (48,9), Łodzi, Wrocławia, Krakowa (54,2). Toruń zaś ze wskaźnikiem 63,6 plasował się poniżej płodności ogółem kobiet zamieszkałych w miastach (66). W 2019 r. różnice te zmalały (Toruń 40,4, miasta 41) wraz z obniżeniem się płodności zarówno w kraju, jak i w Toruniu. W tym roku najwyższą płodnością wyróżniały się kobiety zamieszkałe w Gdańsku (50,3), Krakowie (49,2), Wrocławiu (48,3) i Poznaniu. Są to miasta, do których napływa pokaźna liczba osób młodych ze wsi, z małych i średnich miast, w tym także na studia stacjonarne. Wpływają one na odmłodzenie społeczeństw tych miast i na wzrost urodzeń, a na postarzenie się mieszkańców i spadek urodzeń na obszarach odpływowych, charakteryzujących się stagnacją gospodarczą. Stąd niską płodnością odznaczają się kobiety mieszkające w Wałbrzychu (31,9), w większości miast woj. śląskiego, w Kaliszu czy Elblągu (34,3).

Tabela 11. Struktura urodzeń żywych według kolejności urodzenia dziecka (w %)

Kolejność urodzeń	1966	1980	1991	2001	2011	2019
1	47,2	46,7	44,6	54,9	50,6	46,3
2	31,5	38,5	34,7	30,9	35,7	35,3
3	11,7	10,7	13,5	9,0	9,6	12,0
4	5,7	2,8	4,6	2,8	2,5	3,8
5	1,7	0,8	1,5	1,1	1,2	1,8
6	2,2	0,5	1,1	1,3	0,4	0,8
Razem	100	100	100	100	100	100

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych zawartych w „Rocznikach Demograficznych GUS” 1967–1968, s. 226; 1981, s. 120; 1992, s. 139; 2002, s. 214; 2012, s. 274; 2020, s. 257.

Niewielkim zmianom ulegała w 2019 r. w porównaniu z 1966 r. struktura urodzeń żywych według kolejności urodzenia dziecka. Mianowicie w 2019 r. było nieco mniej urodzeń pierwszych, czwartych i dalszych, a więcej drugich i trzecich. Z wyszczególnionych sześciu lat w tabeli 11 można uznać, że z demograficznego punktu widzenia najbardziej korzystna struktura w kolejności urodzeń była w 2019 r., a najmniej korzystna w 2001 r., kiedy dużo było urodzeń pierwszych i drugich, a mało trzecich i następnych. W miastach liczących 100 tys. i więcej mieszkańców struktura urodzeń według kolejności przedstawiała się w 2019 r. mniej korzystnie niż w Toruniu, a mianowicie:

- na pierwsze urodzenie przypadało 48,3%,
- na drugie 34,9%,
- na trzecie 12,3%,
- na czwarte 3,1%,
- na piąte i kolejne przypadało 1,4%.

Dokonujące się przemiany w płodności kobiet spowodowały, że od 1985 r. malała²⁵ (z przerwą 2007–2010) dzietność kobiet Torunia. Odpowiednie dane w wybranych latach na tle Bydgoszczy i Włocławka przedstawiały się jak w tabeli 12:

²⁵ Pierwsze dostępne dane o płodności kobiet mieszkających w miastach 100 tys. i więcej mieszkańców.

Tabela 12. Przemiany w płodności kobiet w trzech wybranych miastach regionu kujawsko-pomorskiego w latach 1985–2019 (w %)

Lata	Toruń	Bydgoszcz	Włocławek
1985	2,072	2,023	2,012
1990	1,630	1,731	1,703
1995	1,466	1,392	1,394
2005	1,124	1,136	1,114
2009	1,265	1,262	1,258
2011	1,124	1,122	1,137
2015	1,175	1,141	1,123
2016	1,318	1,237	1,234
2019	1,370	1,301	1,314

Źródło: opracowanie własne.

Największy spadek dzietności w Toruniu i w ogóle w Polsce wystąpił między 1985 a 1995 r., czyli w okresie, kiedy borykano się z rozwojem gospodarczym, pomijając politykę demograficzną. Dalszy regres w tym zakresie następował do 2015 r., w którym to roku w porównaniu z 1985 r. dzietność w Toruniu spadła o 43%. Podobny spadek nastąpił też w kraju. Z kolei w 2019 r. w stosunku do 2015 r. dzietność kobiet w Toruniu wzrosła o 16,6%, w miastach ogółem o 13,5%, a na wsi o 5,7%. Wzrost dzietności kobiet, jaki nastąpił w ostatnich czterech latach, należy przypisać nowej, aktywnej polityce demograficznej państwa. Czy wzrost ten będzie przez najbliższe lata trwały, należy wątpić.

Czyli w 1985 r. w Toruniu dzietność kobiet zapewniała niemal całkowicie reprodukcję ludności, a w 2019 r. była niższa o 37%²⁶. Dane dotyczące dzietności kobiet znajdują swoje odzwierciedlenie we współczynniku reprodukcji brutto, który dla Torunia w 1982 r. wynosił 0,848, w 2001 r. 0,592 i w 2019 r. 0,651, a więc był daleki od zastępowalności matek córkami, o czym wspomiano w punkcie 6.

Zjawiskiem nieco niepokojącym jest rosnący udział dzieci rodzonych pozamałżeńskich. W przypadku Torunia udział ten wynosił (w %):

²⁶ Przyjmuje się, że reprodukcja brutto ludności występuje przy dzietności 2,17.

1980 r. – 5,4
1991 r. – 10,1
2001 r. – 18,9
2011 r. – 26,7
2019 r. – 32,0

Podobny udział dzieci rodzonych poza małżeństwem był w Bydgoszczy, a znacznie wyższy we Włocławku (41%) oraz na Ziemiach Północnych i Zachodnich (Elbląg 38%, Koszalin 45%, Wałbrzych 52%).

7. Zmiany w strukturze wieku ludności

Dostępne dane statystyczne pozwalają na prześledzenie zmian struktury wieku od 1960 r. czyli w przeciągu niemal 60 lat. Zmiany te następowały pod wpływem przyrostu naturalnego i migracji ludności. Z kolei na kształtowanie się przyrostu naturalnego miała wpływ struktura potencjału rozrodczego kobiet (15–49 lat), był on uzależniony od poprzedzającej wielkości przyrostu naturalnego oraz od struktury płci i wieku salda migracji ludności.

Wyodrębnione w tab. 14 cztery momenty czasowe pozwalają dostrzec następujące zmiany:

- między 1960 a 1982 r. nastąpiły niewielkie przesunięcia w strukturze wieku sprowadzające się do pewnego spadku (w 1982 r.) udziału dzieci i młodzieży (w wieku 0–19 lat) oraz osób w wieku 45–69 lat, a wzrostu udziału osób w wieku 20–44 i 70+,
- między 1982 a 2001 r. następował dalszy spadek udziału dzieci w wieku 0–19 lat, subpopulacji w wieku 20–39 lat przy wzroście udziału pozostałych grup,
- w latach 2001–2019 następował spadek udziału osób w wieku 25–29 lat oraz 45–54 lata.

Bardziej przejrzyste uwypukla te zmiany podział na subpopulacje liczące po 20 roczników. Ich udziały w liczbie mieszkańców Torunia ogółem przedstawia tabela 13.

Tabela 13. Podział mieszkańców Torunia na grupy wiekowe liczące po 20 lat w wybranych latach (w %)

Grupy wiekowe	1960	1982	2001	2019
0–19 lat	38,6	31,3	24,7	18,9
20–39 lat	29,7	36,9	30,3	27,9
40–59 lat	21,2	20,1	29,8	25,9
60+	10,5	11,7	15,2	27,3

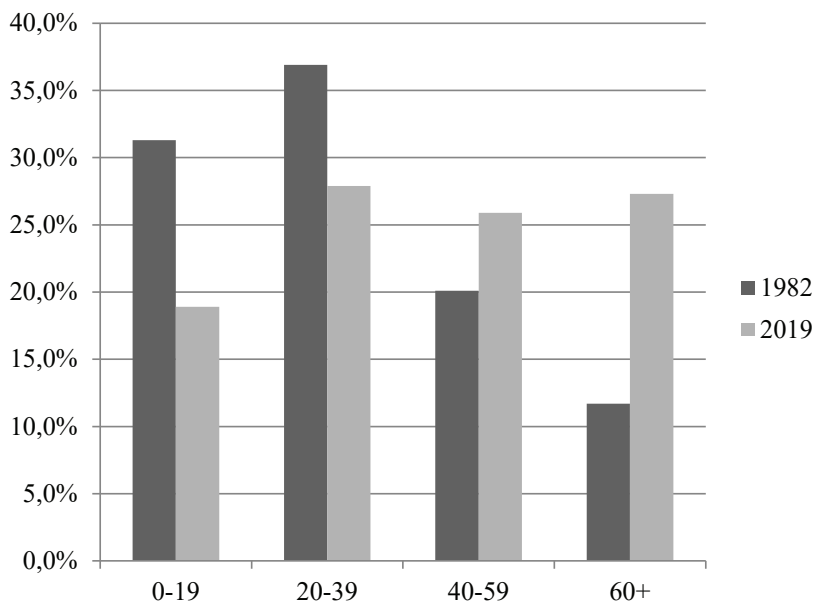
Porównując skrajne lata, widać, że najbardziej zmieniły się udziały subpopulacji najmłodszej (spadek o 19,7 pp) i najstarszej (wzrost o 16,8 pp). Te dwie subpopulacje zmieniały swoje udziały z okresu na okres, a pozostałe dwie zwiększały lub zmniejszały swoje udziały (wykres 2). Przyspieszony proces postarzenia się społeczeństwa Torunia nastąpił między 2001 a 2019 r., przy minimalnych zmianach w latach 1960–1982. Zmieniające się udziały poszczególnych grup wieku w wyodrębnionych latach, zwłaszcza w końcowym w porównaniu z początkowym, wskazują na proces starzenia się mieszkańców miasta i zachwiania proporcji między liczbą wnucząt a dziadków oraz między liczbą córek i matek. Proces ten prowadzi do zawężonej reprodukcji ludności. Jeśli w 1960 r. liczba córek liczących 0–19 lat przypadająca na 1000 matek w wieku 25–44 lat wynosiła 1347, w 1982 r. 920, to w 2019 r. 529²⁷, czyli zmalała więcej niż dwukrotnie. Oczywiście, że jest to pewne uproszczenie problemu, ale niezbicie dowodzi o malejącym potencjale rozrodczym Torunia, zresztą podobne procesy zachodzą w pozostałych miastach i w większości gmin wiejskich.

Odnośnie do liczby wnucząt przypadających na tysiąc dziadków, to wskaźniki przedstawiały się następująco:

- 1960 r. – 2861,
- 1982 r. – 2001,
- 2001 r. – 1034,
- 2019 r. – 531.

²⁷ W liczbach bezwzględnych liczba córek i matek wynosiła: 1960 r. – 20 011 i 14 858, 1982 r. – 28 744 i 31 226, 2019 r. – 18 700 i 31 600.

Wykres 2. Struktura ludności Torunia 1982 i 2019 r. w podziale na 20-letnie grupy wiekowe

Źródło: patrz tab. 14.

Liczby te mają też wymowę społeczną w zakresie kontaktów międzyludzkich w ogóle, w tym międzypokoleniowych, jak też zapewnienie opieki przez dziadków wnuczętom i odwrotnie. Powyższe liczby sygnalizują też problem ekonomiczny. Majątek zgromadzony przez dziadków będzie dzielony między mniejszą liczbę wnucząt, co zapewnia im wyższą zamożność wyrażającą się także między innymi w szerszym zaspokajaniu potrzeb. Jednakże wyższa zamożność społeczeństwa to niższy współczynnik urodzeń żywych i niższy przyrost naturalny niezapewniający reprodukcji prostej, więc prowadzący do depopulacji.

Tabela 14. Struktura wieku ludności Torunia w latach 1960–2019

Grupa wiekowa	1960	1982	2001	2019
0–9	9,7	9,0	4,6	5,0
5–9	10,6	8,2	5,2	4,6
10–14	9,7	6,2	6,0	4,7
15–19	8,6	7,9	8,9	4,6
20–24	7,5	10,0	9,6	4,9
25–29	7,9	10,4	8,2	5,8
30–34	7,5	10,0	6,3	8,1
35–39	6,8	6,5	6,2	9,1
40–44	4,3	5,5	7,8	8,0
45–49	5,7	5,4	8,9	6,6
50–54	6,0	5,0	8,3	5,4
55–59	5,2	4,2	4,8	5,9
60–64	4,0	3,0	4,2	7,5
65–69	2,8	2,5	3,8	7,1
70–74	3,7	6,2	7,2	5,2
75–79	–	–	–	2,9
80–84	–	–	–	2,3
85+	–	–	–	2,3
Razem	100	100	100	100

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych NSP 1960, RD 1983, s. 68; RD 2002, s. 82; RD 2020, s. 158.

Podsumowanie

Przeobrażenia, jakie nastąpiły w przyroście naturalnym Torunia, w strukturze wieku mieszkańców są odzwierciedleniem zmian demograficznych w kraju, ale i w Europie. Były one spowodowane postępowaniem gospodarczo-społecznym. Społeczeństwa wybitnie agrarne przekształcały się w industrialne, postindustrialne. Industrializacja spowodowała koncentrację przestrzenną ludności. Nastąpiły procesy urbanizacyjne²⁸ i rozwój dużych miast. Procesom uprzemysłowienia, urbanizacji

²⁸ D. Szymańska, *Urbanizacja na świecie*, Warszawa 2008.

towarzyszyły zmiany w zakresie wykształcenia, struktury zawodowej ludności i w sumie w zmianach stylu, sposobie życia oraz w zachowaniach prokreacyjnych. Tym procesom poddawało się społeczeństwo Torunia. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że ludność napływowa charakteryzowała się wyższym współczynnikiem urodzeń niż ludność zasiedziła. Dlatego uwarunkowania miejscowe mogą częściowo wpływać na kształtowanie się przyrostu naturalnego. Na przykład przyspieszony rozwój budownictwa mieszkaniowego na ogół pociąga za sobą napływ ludności młodej, która przyczynia się do wzrostu przyrostu naturalnego. Z kolei wysoka aktywność zawodowa kobiet młodych i brak zapewnienia im powrotu do pracy przez pracodawców po urodzeniu dziecka, tak jak to się działo w Polsce w okresie wysokiego bezrobocia, wpływał na obniżenie płodności. W sumie jednak współczynnik przyrostu naturalnego w Toruniu upodabniał się do współczynnika ogółu ludności miejskiej kraju. Niewielkie różnice między tymi współczynnikami należy przypisać uwarunkowaniom miejscowym. Również zmiany w przebiegu procesów demograficznych, jakie nastąpiły w Toruniu w okresie badanym, były uzależnione od uwarunkowań bardziej lokalnych niż globalnych. Przeobrażenia społeczno-gospodarcze, cywilizacyjne, kulturowe, jakie dokonały się w kraju, wywierały pewien wpływ na zachowania prokreacyjne społeczności lokalnych najpierw miejskich, później wiejskich. Właśnie w zmianach, jakie dokonały się w postrzeganiu wartości przez człowieka²⁹, należy upatrywać jedną z ważnych przyczyn, która spowodowała tak wielkie przeobrażenia w ruchu naturalnym ludności, a jednocześnie przyczyniła się do wydłużenia życia i przyspieszonego statystycznego starzenia się ludności.

Wnioski

- W badanym okresie nastąpiły znaczące zmiany w liczbie i strukturze wieku ludności Torunia powodowane przyrostem naturalnym i migracjami.

²⁹ L. Hostyński, *Wartości utylitarne*, Lublin 1998.

- Najlepsze lata rozwoju demograficznego w Toruniu to okres 1966–1985.
- Do 2000 r. następował wzrost liczby mieszkańców Torunia. Od tego roku notowany jest spadek powodowany głównie ujemnym saldem migracji.
- Toruń, podobnie jak większość miast i gmin wiejskich w Polsce, przeżywa zapaść demograficzną, o czym świadczy ujemny przyrost naturalny, ujemne saldo migracji i niska dzietność kobiet niezapewniająca reprodukcji ludności.

Bibliografia

- Hostyński L., *Wartości utylitarne*, Lublin 1998.
- Hryniewicz J., Potrykowska A. (red.), *Sytuacja demograficzna województwa kujawsko-pomorskiego jako wyzwanie dla polityki społecznej i gospodarczej*, Raport Rządowej Rady Ludnościowej, t. 4, Warszawa 2017.
- Kieżun W., *Patologia transformacji*, Warszawa 2012.
- Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946–1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975 r.* GUS, Warszawa 1976.
- Okólski M. (red.), *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*, Warszawa 2018.
- Piątkowski M., *Europejski lider wzrostu. Polska droga od ekonomicznych peryferii do gospodarki sukcesu*, Warszawa 2020.
- Poznański K.Z., *Wielki przekręt. Klęska polskich reform*, Warszawa 2000.
- Rakowski W., Modzelewska A., *Państwa o średniej liczbie ludności na świecie – tendencje zmian*, „Rocznik Żyrardowski”, t. 8, 2010.
- Rakowski W., *Wpływ przyrostu naturalnego i salda migracji stałych ludności na wzrost liczby mieszkańców Płocka w latach 1946–2015*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, t. 9, 2017, s. 54–76.
- „Rocznik Demograficzny GUS”, 1966–2020.
- Rządowa Rada Ludnościowa, *Sytuacja demograficzna Polski*, Warszawa 2021.
- Stokowski F., *Demografia*, PWE, Warszawa 2019.
- Szymańska D., *Urbanizacja na świecie*, Warszawa 2008.
- Tittenbrum J., *Z deszczu pod rynnę, meandry polskiej prywatyzacji*, t. 1–4, Poznań 2007.
- Zielińska A., *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.